

tanulmány

BÉNYEI PÉTER

Az irodalompszichológiai olvasás a Jókai-értés kontextusában

Az irodalom és pszichológia kölcsönhatása, egymást keresztező irányultsága rengeteg lehetőséget nyit meg, ám legalább annyi dilemmát okoz az irodalomtudomány számára. Bizonytalanságok és előítéletek kísérik az ilyen irányú próbálkozásokat: bár komoly előzményekre visszavezethető interpretációs keretről van szó, az értelmező mindenképpen ingoványos területre lép, amennyiben a két diszciplína határmezsgyéjén próbálja megalapozni az olvasatát. Éppen ezért tanulmányom néhány, célirányosan feltett, alapvető kérdésre keres választ: milyen módon és milyen fogalmi diskurzus keretében értelmezhetjük az irodalmi szövegek lélektani reprezentációit? Mi a tétje az ilyen kiindulású értelmezéseknek? A vizsgálódásom nem titkolt célja, hogy szemléleti és fogalmi keretet találjon Jókai Mór regényeinek irodalompszichológiai szempontú elemzéséhez. Bár több esettanulmányban kísérletet tettem ilyen jellegű olvasásra, elkerülhetetlen, hogy a szövevényes elméleti keretek és dilemmák bizonyos területeit is felmérjem vizsgálódásom megalapozásához.

Az irodalom és a pszichológia találkozása – a pszichológiai érdekeltségű olvasással szembeni ellenérzések

Első nekifutásra látszólag könnyű kijelölni az irodalom és a pszichológia közös terénümát, hiszen mindkettő „az egyetemes emberi viselkedés és tapasztalat szelektíven választott, egyedi részeit vizsgálja.”¹ Innen nézve az irodalom akár alternatív lélektani tudásformaként is leírható: az orvosi szakma protokolljától és a tudományos diskurzusok kötelmeitől mentes, ám fiktív világaiban életszerű „megfigyeléseket” és „epizódokat”² kreáló irodalmi szövegek az emberi lélek olyan mechanizmusait képesek elérhető közelségbe hozni, melyre a metapszichológia, a saját területén, nem vállalkozhat. Ezért van az, hogy „az emberek nagyobb része az irodalmi szövegek olvasása révén jut hozzá lélektani ismeretekhez, s jóval kevesebb azok száma, akik pszichológiai írások tanulmányozása révén tesznek szert hasonló tudásra.”³ Az irodalom főképp annak köszönheti ezt a speciális helyzetét, hogy elsősorban az emberekben, az emberei kapcsolatokban és a társadalmi struktúrákban lejátszódó változások hosszú távú folyamatait modellálja. Egységes távlatba helyezi tehát azokat a jelenségeket, melyeket a pszichológia pusztán az esettanulmányok szétszórt egyediségének a tapasztalatai alapján szemlélhet.

Az irodalmi megismerési módok e sajátosságai a pszichoanalízis meghatározó alakjai számára sem volt ismeretlen. Sigmund Freud legnagyobb hatású „veginterpretációjában” például úgy látja, hogy az irodalmi művekben megnyitott kísérteties azért érdemel megkülönböztetett figyelmet, mivel „tartalmilag sokkal gazdagabb a megélt kísértetiesnél, annak egészét olyan részleteiben is felöleli, ami a megélt során nem fordul elő”⁵; tehát az emberi lélek mélyén lakozó arkikus szorongásnak a beható tanulmányozása tulajdonképpen csak az irodalmi szövegek segítségével lehetséges (ezért fordult ő maga is Hoffmann *A homokember*éhez).

Közhelyszerű – de bizonyos esetekben kifejezetten inspiráló – evidencia: minden irodalmi szövegnek van lélektani dimenziója és tudása, valamilyen formában lelki folyamatokat reprezentál, s ezért az interpretációkból szinte kiiktathatatlannak a lelki aspektusokra történő utalások. „Az irodalom és a pszichológia kölcsönös vonatkozási pontjait egyfelől az irodalmi szövegekben eredendően benne rejtett pszichológiai dimenziók, másfelől az irodalmi művek pszichológiai érdekelt interpretációi adják. Az irodalmi művek magukban hordozzák pszichológiájuk azoknak a viszonyoknak a struktúrájában, melyeket életre hívtak. A szent vagy mítikus nyelvhasználati módokkal szemben ahol irodalmi reprezentációval találunk, ott történeti érdeklődést fedezhetünk fel az ember társadalmi életének mélyével és problémáival kapcsolatosan, és így az egyén pszichológiájába is tekintést nyerünk, bármily sematikus vagy kezdetleges formában is.”⁶

A Jókai-szövegek befogadásában például háttérben maradt, szinte elfelejtődött ez az evidencia. Pedig a pszichológiai kontextus pusztán feltételezése az értelmek keresésének gesztusát nyitja meg: így jutottam el a szuicid témához, melyet visszatemetikus elemek vagy önéletrajzi nyomok⁷ egyaránt inspiráltak (*Mire megvénlünk*); vagy az emberi sorsok, társas kapcsolatok látszólag életszerűtlen imitációban rejlő szociálpszichológiai tendenciák leírásához (*Rab Ráby*). Jókai több részében is a központi hős sorsalakulása a jungiánus alapokon leírható személyiségfejlődés, -leépülés stációját mutatja (*Az arany ember*; *Enyim, tied, övé*), míg a gényekben notóriusan visszatérő élettrajzi nyomok lélektani implikációk sokaságát vonják maguk után bizonyos szövegekben (*A tengerszemű hölgy*). Persze a Jókai-életmű kapcsán is mérvadó Mérei Ferenc megállapítása, mely szerint a „pszichológiai elemzést értelmetlen lenne minden mű kapcsán elvégezni. Vannak művek, amelyek inkább a szociológiai, mások inkább a filozófiai feldolgozást, magyarázatot igénylik. A pszichológiai értelmezést őrizzük meg az olyan művek számára, amelyekben a lélektani történések elsődlegesek, amelyeket valamilyen pszichológiai átváltozás, átlényegülés jellemez.”⁸

S még egy fontos belátás, a Murray Schwartz – David Willbern szerzőpáros által „amennyiben valamilyen módon minden irodalmi szöveg magába fogad pszichológiai elemeket, akkor az is igaz, hogy szinte mindig lélektani előfeltevések nyitják az irodalmi szövegek befogadását.”⁹ A legtágabb értelemben tehát mindez kritika egyben pszichológiai kritika is, hiszen minden elmélet és interpretációból az emberi lélektanból meríti a szempontjait, amely teremt, megtapasztalja az irodalmat, vagy ábrázolódik benne.¹⁰

Ugyanakkor Schwartz és Willbern jogosan figyelmeztet arra, hogy egyensúlyban kell tartani az ilyen érdekeltségű értelmezéseket: „a pszichológia és az irodalom

mi kifejezés kölcsönhatásának a feltérképezése a cél, elkerülve így az egyik vagy másik egyoldalú alárendelődését.”¹¹ Az irodalompszichológiai olvasatok létjogosultságát megkérdőjelező kritikák éppen ettől az egyensúlyvesztéstől féltették az irodalmi szövegeket és azok befogadását: lapos és didaktikus pszichologizálás, a tartalmi vagy a szerző elvű olvasás vízióját társítva az ilyen interpretációs stratégiákhoz. A pszichoanalitikus kritika két meghatározó teoretikusa, Peter Brooks és Norman N. Holland lajstromozta ezeket az ellenérzéseket. Brooks szerint a pszichológiai szempontok applikálása az irodalom tanulmányozásába elsősorban „olyan redukáló műveletek alkalmazását sejteti, amelyek nyomán a kreatív szövegek elvesztik gazdagságukat [...], így a várva várt új történet helyett a már jól ismert régiéket kapjuk.” A pszichoanalitikus értelmezések gyakran megkerülik „a nehéz, de szükségszerű poétikai kérdéseket”, a pszichológia fogalmi rendszere pedig óhatatlanul bekebelezi az irodalmi szöveget, ami „az érvelés, a szöveg lezárását, nem pedig annak megnyitását” eredményezi.¹² Holland pedig az irodalmi szereplők valós emberi entitásként történő analizisében, az értelmezések túlzott szubjektivitásában, valamint az irodalmon túli tudás kritikátlan felhasználásában látja a pszichológiai érdekltségű olvasásmód legsebezhetőbb pontjait.¹³ Igaz, a vádak lajstromozása Brooksnál a pszichoanalitikus kritika értelmező gyakorlatának a felülvizsgálatához, míg Holland esetében a szubjektív kritika olvasási modelljének a kidolgozásához vezet.

Hasonló kettőshangzat jellemzi az olvasásmód első átfogó kritikáját is: Roman Ingarden 1930-as évek végén született írása (melyet a *New Literary History* angol fordítása hozott be a szélesebb tudományos köztudatba¹⁴) formalista alapokról támadja az irodalomtudományban felbukkanó pszichologizáló tendenciákat. Tendenciózan elutasító alapirányultsága ellenére azonban többszólamú értekezésről van szó: amilyen bigottan száll szembe Ingarden a pszichologizáló irodalomtudományos kísérletekkel, legalább olyan pontosan vet számot az érvényes aspektusával is. Ingarden elsősorban az irodalmi szöveg immanens voltát félti a lélektani megközelítésektől: „a pszichologizálás az irodalomtudományban a vizsgált anyag eredeti természetének a meghamisítását jelenti”, mivel „olyan elemek bevonásának veszélyét rejti magában, melyeket az irodalmi mű nem tartalmaz.”¹⁵ A tanulmány elutasító retorikája azonban az írás második felében jóval megengedőbbé lesz, s így – paradox módon – az irodalompszichológiai látásmód kereteinek a megalapozásában is szerepet vállal. „A pszichologizmus kizárása azonban még egyáltalán nem jelenti a pszichológia elvetését. [...] Kétségtelen ugyanis, hogy a pszichológia közeli kapcsolatban van az irodalomtudománnyal”¹⁶ – írja, majd a szöveg teremtett világában színre vitt pszichológiai jelenségek tanulmányozása tekintetében szigorú, de főbb tendenciáiban máig is irányadó szemléleti keretet állít fel: „Két dolgot kell tekintetbe venni: (1) Ebben az interpretációban az egyetlen forrás az adott irodalmi szöveg lehet; (2) Vizsgálódásunk nem csak a reprezentált személy tudatára irányul, hanem az interpretált szöveg valamennyi poétikai mozzanatára kiterjed és [...] készen állunk arra, hogy egyértelművé tegyük, milyen esztétikai funkciót tölt be az értelmezett egyén a szöveg egészében és milyen tapasztalatok és feltételek összefüggésrendszerében született.”¹⁷

Ingarden figyelmeztetése jogos: a szöveg megalkotottságára, poétikai kompc nenseinek az összjátékára minden lélektani érdekeltségű olvasatnak ügyelnie kel Márcsak azért is, mert ezen a regiszteren jönnek létre, s így itt ragadhatók me leginkább a górcső alá vett lélektani jelenségek. Bár – véleményem szerint – eze értelmező megszólaltatásához feltétlenül szükséges a metapszichológia tudásának fogalmi rendszerének játékba hozása. Ebben a tekintetben jómagam Norman N Holland intencióit követem: „az irodalom és a pszichológia kapcsolata [...] psz: chológiai előfeltevések alkalmazását jelenti az irodalmi problémák és írásmódo feltárásában.”¹⁸

A szerző-, a szöveg- és a befogadó-centrikus szemlélet- és olvasásmódok

A témában megnyilatkozó elméletírók szinte mindegyike az irodalompszichológi három főbb vizsgálódási területét jelöli meg: a szerző-mű, a szerző-befogadó relá ciókat, valamint az irodalmi szöveg lélektani viszonyait.¹⁹ Az egyes – önmaguk ban is szerteágazó – területek legfontosabb szemléleti vonásait és olvasási straté giáit követem nyomon ebben a fejezetben.

(A szerző elvű olvasásmód: poétikai vonzatok) Az irodalmi szöveg létrejöttének lé lektani aspektusaira irányuló vizsgálódások – már a 19. század első harmadár: visszanyúló előzményektől kezdve – az irodalompszichológiai kutatások legfonto sabb áramlatát jelentették.²⁰ A szöveg létrejöttében közremunkáló lelki mechaniz musok, tehát az alkotói folyamat lélektani háttere legalább olyan mértékben érde kelte a pszichológusokat, mint a szerző személyes lélektanáról a szövegek alapjár levonható konzekvenciák. Az alkotáslélektani folyamatokról alkotott teóriáknak (főleg Freud és Jung belátásainak) azonban olyan vonzatai is vannak, melyek átfordíthatók az irodalmi szövegek poétikájáról zajló beszédbbe, s akár az irodalm interpretációk kiindulópontjai is lehetnek.

Sigmund Freud irodalompszichológiai vizsgálódásainak fő csapásiránya a pszi chobiográfia, a művész élete és műve közötti kapcsolat értelmezése, a költői alkotótevékenység témájának volt, ám írásainak egy része közvetetten az irodalmi szövegek hatásfunktójáról is több jelentős adalékkal szolgál. *A költő és a fantázia működés* című munkájának fő kérdései („honnan veszi anyagát a költő, ez a külö nös személyiség, – [...] és hogyan éri el, hogy ezzel úgy elragadjon, és olyan érzel meket ébresszen bennünk, amelyekre talán nem is tartottuk magunkat képes nek?”²¹) már eleve két utat nyitnak a vizsgálódás számára: az alkotásfolyamat lélektani mechanizmusa mellett az irodalmi szövegek hatásmechanizmusa (befogadás és funkciója) is a vizsgálat tárgya lesz. A költői alkotás lélektani gyökerét a játszó gyermek fantáziavilágának felnőttkori projekciójában (vágykivetítésben, kompen zálásában, pótkielégülésében) nevezi meg Freud,²² ám a Jókai-szövegek értelme zése szempontjából egy másik eszmeifuttatása lesz érdekes. Freud ugyanis – sajtá tos „irodalomszemléleti” látásmódjával – tulajdonképpen a románcos regény legfontosabb poétikai aspektusát írja le, majd rögtön transzformálja ezt a felfogási más poétikai modellek (a realista-lélektani regény két változatának) közegébe. Az ábrándozás és vágykivetítés bűvkörébe kerülő „elbeszélőknek a műveiben azon-

nal szemünkbe ötlük egy vonás: mindnek olyan *hőse van, aki az érdeklődés közép-pontjában áll*, akinek a számára az író minden eszközzel meg akarja nyerni a szimpátiánkat, és akit valami különös előrelátással óvni látszik. [...] Ugyanez érvényes arra is, hogy *a regény többi szereplője határozottan elkülönül jó és rossz irányban*, teljesen eltekintve a realitástól az emberi jellemek tarkaságának vonatkozásában; a hőssé vált ennek éppen a »jók« a segítői, a »rosszak« pedig az ellenségei és vetélytársai. [...] A lélektani regény a modern író azon hajlamának köszönheti különlegességét, hogy énjét önmegfigyelés útján rész-énekre tagolja, és ennek következtében *lelki életének konfliktusait több hősből személyesíti meg*. Az ábránd típusúval teljesen ellentétben látszanak állni azok a regények, amelyeket »excentrikusnak« nevezhetnénk, amelyekben *a hősként bevezetett személy igen csekély tevékeny szerepet játszik, sokkal inkább mint néző vonultatja el maga előtt mások tetteit és szenvedéseit.*”²³

A hosszabban citált passzus – minden szerzőközpontúsága dacára – nemcsak Jókai sokat bírált hiperbolikus hőseinek lélektani mozgatórugóit tárja fel, de mintául szolgálhat a magyar író románcos regényepoétikájában beálló finom transzformációk leírására is. Feltűnő ugyanis, hogy az egy központi szereplőre épülő regények főhősei egyre inkább visszavonódnak a kalandok sűrűjéből: Tímár és Áldor-fay élettörténeti fordulatai igaz látványosak, ám egyre inkább a passzivitás felé tartanak, míg *A lélekidomár* főhőse, Lándory már jóval kevésbé intenzív életet él. Ugyanakkor mindhárom esetben érvényes az, amit Freud a realista regény két fő komponenseként ír le: „csak a hőst jellemzik beülről”, illetve, hogy a főszereplő „lelki életének konfliktusait több hősből személyesíti meg.” S a harmadik változatra is bőven találunk példát a kései Jókai-korpuszban, főként az autobiografikus ént színre vivő regényeiben (*A tengerszemű hölgy; Öreg ember nem vén ember; Asszonyt kísér, Istent kísért*), ahol a szemlélődés és a kívülállás lesz a központi hő fő jellemzője. Bármennyire leegyszerűsítő tehát Freud teóriája, a szerző fantázia-kieléseként értelmezett regényhősök elnagyolt poétikája meglepően pontos kivonatát adja a Jókai-írásművészet alakulásának.

Jung esetében már direkt módon követhetjük nyomon, hogyan lesz a költői alkotás lélektani folyamatára rákérdező pszichológiai analízisből az irodalmi művek „pszichológiai szerkezetét” is megragadó fejtegetés. Jung szerint az irodalmi szövegek evidens lélektani üzenetek hordozói: vagy úgy, hogy közvetlenül hozzáférhetővé teszik a reprezentált lélektani folyamatokat (ezeket „pszichológiai regényeknek” nevezi), vagy úgy, hogy a megszokottól eltérő tartalmuk, formabontó jellegük olvasói „zavart, meghökkenést, elutasítást vagy undort váltanak ki”, így szinte kiprovokálják a pszichológiai értelmezést.²⁴ Freuddal ellentétben Jung már a kezdetektől tagadja, hogy az alkotó személyes pszichológiája magyarázatot adna a művére: az esztétika terepnumára, a műalkotás pszichológia szerkezetének a vizsgálatára fókuszál két meghatározó írásában, azt kutatva, hogy milyen lelki és élet-tartalmak fejeződnek ki és válnak közvetlenül hozzáférhetővé a műalkotásokban. Az irodalmi szöveg a lélek mélyéről felmerülő öskép, üzenet, s olyan információt hordoz, melyek a mindennapi egyéni-kollektív tudat számára hozzáférhetetlenek: a kimondhatatlan irodalmi képpé, szimbólummá transzformálódik a műalkotásokban, s a szövegek mélystruktúrájában fejt ki a hatását. Az irodalmi alkotás

tehát nem közvetlen, racionális tudás hordozója, hanem valódi szimbólum, melyben az ismeretlen, másképp ki nem fejezhető „lényeg” tárulkozik fel.²⁵ „A mű kidolgozott képet kínál, a szó legszélesebb értelmében. Ez a kép hozzáférhető az analízis számára, ha képesek vagyunk szimbólumként felismerni.”²⁶ S itt jut el Jung a műalkotások hatásfunkciójának értelmezéséhez: olyan üzeneteket közvetítenek a kortársak számára, melyek a mindennapiság világában rejtve maradnak előttük, vagy éppen az uralkodó, ám egyoldalú folyamatok kompenzációjára törekszenek, aktivizálандó archetípusokat közvetítenek a befogadó elé: „A korszak éppen olyan, mint az egyének lelke: specifikus módon behatárolt tudatállapotban leledzik, ami kompenzációt igényel [...]: a mű a legmélyebb értelemben vett követség, üzenet a kortársak felé.”²⁷ Jung társadalmi küldetést, egyéni és kollektív tudatformáló szerepet tulajdonít az irodalmi műveknek.

A Jókai-regények „pszichológiai szerkezetének” a jellegadó vonásai leírhatók a jungiánus esztétika fogalmi rendszerében. A románcos regénypoétika meghatározó elemei (mitikus-archaikus utalásrendszer, képi látásmód; szereplők mint szerepkörök; empirikus világkép határainak tágítása stb.) az életmű egy részére érvényesnek mutatják a szimbolikus formákban történő lélektani reprezentáció jelenlétét, akárcsak az az archetipikus látásmód, poétikai struktúrába kódolt „pszichológiai szerkezet”, mellyel néhány kiemelkedő regényében találkozunk. A metaforikus utalásrenddel gazdagon átszőtt *Az arany emberben*, vagy az *Enyim, tied, övében* a kalandos cselekménybonyolítás, a gazdag szereplői viszonyrendszer háttérében („tudattalanjában”) a főhősök személyiségének alakulástörténetét beszéli el, a regény szinte valamennyi komponensét bevonó szimbolikus folyamatrajz formájában.

(*Szövegcentrikus megközelítések*) Az irodalompszichológiai vizsgálatok második csoportja elsősorban az irodalmi szöveg benső mechanizmusaiban igyekszik megragadni a művek lélektani szerkezetét és tudását: a strukturalista-formalista irodalomszemlélet előfeltevéseitől megkülönbözteti ugyan a pszichológia kontextusának bevonása, ám sem a szerzői lélektan aspektusaival, sem a befogadás vonzataival nem foglalkozik. Elsősorban a pszichoanalitikus kritika törekvéseit sorolhatjuk ide, ám mivel szövegolvasataimban nem alkalmazom ezt az olvasási stratégiát, egy másik modellt ismertetek ebben a kontextusban. A „szövegbe implikált lélektani mechanizmusok rendszerét” és azok értelmezését rendkívül sokoldalú és termékeny módon tárták fel Mérei Ferenc művészetpszichológiai tárgyú írásai.

Bár Mérei pszichológusként elsősorban gazdag „dokumentumgyűjteményként” fordul az irodalomhoz, mégsem eszközszerű a hozzáállása az irodalmi szövegekhez, s figyelemre méltó, szövegelemzésekkel is illusztrált olvasási javaslatokat tesz. „A pszichológiai elemzés nem meghatározott kategóriarendszer mércéjén próbálja megmérni a művet, hanem arra törekszik, hogy *nagyjából ellentmondásmentes pszichológiai történéss rendszerébe foglalja a mű életterében lejátszódó eseményeket*. A cél: kifejtetni azt az emberismereti tájékozódási rendszert, amelyben az író meghatározza az alakjait; felvázolni azt a lélektani hálózatot, amelyben a hősök döntései, tettei érthetővé válnak. A lélektan mai nyelven megfogalmazva az implikált mechanizmusok elemzése azt vizsgálja, hogy *milyen fogalomrendszerben ol-*

*vasbatók le az elemzett műben a hősök motivációi, viselkedésük meghatározói.*²⁸

Mérei három megközelítési módot javasol: egyfelől szorosan vizsgálja a narrátor pszichológiai „megfigyeléseinek”, leírásainak rendszerét, illetve azokat az „epizódokat”, melyek érzékenyen modellálnak egy-egy lélektani helyzetet. Másfelől a szöveg egészében vagy egy-egy hős imitált élettörténetében megragadható pszichológiai folyamatok reprezentálására koncentrál, s harmadik lépésben pedig megkülönböztetett figyelmet szentel az irodalmi szövegek szociálpszichológiai regisztereinek, illetve az ezek feltárására irányuló olvasásmódnak.²⁹ Mérei érdeme, hogy rámutat azokra a szövegszervező stratégiákra, melyek az irodalomtudomány kontextusában általában háttérbe szorulnak. Jókai esetében például mind a megfigyelésekre, epizódokra ügyelő értelmezői tekintet, mind a szociálpszichológiai megközelítésmód termékenynek mutatkozik, akárcsak a szöveg egészében és a szereplői sorsalakulásokban felfedezhető lélektani folyamatrajz kibontása.

Igaz, ez utóbbi már komolyabb irodalomszemléleti aggályokat vet fel. Az irodalmi interpretációk egyik neuralgikus pontja ugyanis az irodalmi hősök alakja, s azok pszichológiája. Amennyiben ugyanis a szereplők lélektani regisztereire kérdezzük rá, radikalizálódik az a kérdés, hogy vajon milyen mértékben tulajdonítunk valós létet a hősöknek. A két ellentétes felfogás – az irodalmi hős pusztán nyelvi jelek összessége vagy élő entitásként felfogható lény³⁰ – oppozíciója nem túl termékeny az irodalmi elemzés gyakorlatában. Barthes ezért különbözteti meg a „szereplőt” és a „figurát”, az előbbinek tartva fent a „valós létezés”, a személyiség, az én illúzióját, az utóbbinak pedig a jelölők jelentésképző játékának terepnumát.³¹ Hasonló kettősségben gondolkodik Peter Brooks, aki ugyan elveti a „fikatív szereplők valódiéként felfogott tudattalanjának” vizsgálatát, ám néhány mondattal később felhívja a figyelmet arra, hogy „a pszichoanalitikus szókészletben az emberi kapcsolatok megnevezése és felismerése az olvasás feladata”,³² amely már egyfajta kompromisszumot sejtet. Magam is erre hajlok: amennyiben egy interpretációban teljesül Ingarden (és Mérei) alapvető feltétele, hogy a hősök pszichológiájának értelmezése mindig a szöveg megalkotottságának a kontextusában történik, akkor mindenképpen érdemes ügyelni a szereplők lélektani folyamataira. Nem mint pszichés tünetek példatárára, hanem mint pszichés történések teremtett hordozóira.

(Befogadás elvű olvasásmód) A befogadás-centrikus megközelítés nem az olvasás folyamatának pszichés mechanizmusait, hatásait vizsgálja: a recepcióesztétikához nyíltan csatlakozó elméletek elsősorban a pszichológiai érdekeltségű olvasásmódok megalapozására törekszenek. Három modellre térek ki részletesebben: az analitikus pszichológia hermeneutikai olvasásmódjára, a mélyhermeneutika analízisére, valamint a szubjektív kritika regisztereire. Mindehárom közös irányultsága, hogy az irodalmi művekbe kódolt (vagy az olvasás során életre kelt) tudattalan tartalmakhoz hozzáférjenek és az értelmező diskurzus terébe hozzák azokat.

A jungiánus terapeuta, Marie-Louise von Franz szerint az irodalmi művek pszichológiai megközelítése és leírása lényegében egy speciális hermeneutikai aktus, melynek egyedi feladata és tétje van: a kollektív tudattalan által életre hívott irodalmi képek, az „archetipális váz” értelmező feltárása,³³ amely a kompenzáló-gyógyító aktus kritikai kiterjesztését, láthatóvá tételét eredményezi: „Amit a pszichológ-

gus tesz, az valamiféle hermeneutikai aktus, amely lehet mély vagy felszínes, irányulhat a lényegre vagy elhaladhat mellette. Ha a megértés jó, az segíteni fogja a műalkotást abban, hogy üzenetet közvetítsen az emberek felé, s így tapintatosan a háttérben maradva bár, de a pszichológiai elemzés hozzájárul a mű gyógyító hatásához.³⁴ A pszichológiai értelmezés önálló hermeneutikai teljesítménye tehát képes megnyitni azokat a szimbolikus, képi jellegű jelentésrétegeket,³⁵ ahol ez az üzenet kódolható, a terapeutikus hatás hozzáférhető. Az olvasásmód kiindulópontja a jungi álomelemzés, valamint a pszichoanalitikus terápia modellje. Az álomfejtés vagy az analízis során a terapeuta először asszociációkat kér a betegtől, majd az emberiség asszociációit teszi hozzá, kibontja az álomhoz kapcsolódó mitológiai és vallásos asszociációkat. Az amplifikáció módszere már a műalkotás létrejöttében is fontos szerepet játszott, ezért az interpretáció hermeneutikai műveletébe is bevonható. A szövegolvasás során előhívott asszociációkat, majd ezek kiterjesztését követi a harmadik lépés, amelyben a szöveg interpretálója a kiteljesedett anyagot – pszichológiai terminológiát alkalmazva – értelmezői teljesítménybe fordítja át. Az értelmezés műveleteihez társulhat a rádöbbenés-felismerés revelációja, katarzisa is.³⁶

Sok szempontból analóg Franz koncepciójával Alfred Lorenzer és Achim Würker „mélyhermeneutikai” elgondolása,³⁷ akik az irodalmi kommunikációt alapvetően a képi megértés processzusaként gondolják el: úgy vélik, hogy a művészetek dolga, tehát az irodalomé is, hogy a tudattalan valóságtárgyakat és élményvárokozásokat érzéki-közvetlen szimbólumokba vigye át, s ezáltal az életre vonatkozó új elképzeléseket bocsásson vitára, s egyúttal meg is szüntessen megkövesedett életterveket.³⁸

A szövegek képi szimbolizációja egyfajta „tudattalan élettervet” visz színre az irodalmi szövegekben, melyek felfejtése a mélyhermeneutikai olvasás elsődleges célja: „Arra irányítjuk a figyelmünket, hogy az irodalom mélyhermeneutikai interpretációjának a gyökere nem csak az elfojtás által formált tudattalanon alapszik; nem csak az egyéni konfliktusok szimbolizációja az elsődleges szándéka. Figyelmünket az egyéni élettervek feltárására irányítjuk, mely nem tudatos, inkább az interakciók közösségileg jelentős származéka, mely mindeztidáig nem kapott megfelelő nyelvi formulát. [...] A tudattalan életterv feltárása az érzéki szimbolizáció értelmezésén alapszik.”³⁹ A befogadásba beleoldódó olvasó olyan élethelyzetekkel szembesül, melyekkel a hétköznapi élet során nem találkozik, de az irodalmi szöveg teremtett világi elevenné tesznek a számára. S itt lép be a tudattalan interakcióinak mechanizmusa: „miközben a befogadó a képi megértés során asszociációkat fűz a szöveghez, egyben a saját tudattalanjához, mint fogékony érzékszervhez kell fordulnia”,⁴⁰ tehát tudattalan megérzéseit is bevonja az értelmezésbe.

A tudattalan tartalmak egymásnak feszülése a képi megértés során ingerültséget (irritation) hoz létre a befogadóban,⁴¹ mely a hermeneutikai aktivitás egyik fő mozgatórugója lesz: „Az a törekvés, hogy feloldja ezeket a konfliktusokat, feszültséget és bizonytalanságot idéz elő a befogadóban, amely folyamatosan irritálja őt. Ezért az értelmezés következő lépése azon képek, jelenetek, hatások struktúrájának értelmező egyberendezése lesz, melyek az irritációt kiváltják: mindez kiterjed azoknak az elemeknek a vizsgálatára is, melyeknek korábban kevesebb jelentőséget tulajdonított.”⁴² Az irritáció felszámolása aztán elvezet a szöveg manifeszt értel-

mének a feltárulkozáshoz, s utolsó lépésként a mindennapi életgyakorlatba történő átfordításhoz.⁴³

S itt érkezünk el a befogadás-centrikus olvasás harmadik modelljéhez, a leginkább Norman N. Holland munkásságával fémjelzett „szubjektív kritika” terrénumához. Olvasáselméletének antropológiai fókuszpontját Heinz Lichtenstein egyik munkájában⁴⁴ találta meg Holland. Lichtenstein az én folytonos változásának és azonosságának a dilemmáját az identitás-téma fogalmának a bevezetésével igyekezett áthidalni. Eszerint a választások sokaságában, melyre egy személyiség élete akár sorsdöntő, akár hétköznapi aspektusaiban kényszerül, megfigyelhető egy sajátos stílus, visszatérő elem, amely mindegyik döntési szituációban jelen van, s a személyiség „kontinuitás-magját” képezi. „Egy másik embert megérthetünk úgy, mint egy folyamatos azonosságot a változásban, a változást magát pedig csak úgy érthetjük meg, mint ami eleve feltételezi az azonosságot, amely alapjául szolgál. Felfoghatjuk úgy is egymást mint zenét, halljuk magunkat, ahogy eljártsszuk életünket, mint egy dallam variációit, egy identitás-témáét, amely, egyszerűen szólva, nem más, mint legbelső lényegünk.”⁴⁵ Holland szerint az identitás-téma adja minden befogadás és értelmezés szubjektív magját: „Beszélhetünk egy másik személyről, éppúgy mint egy versről, teljes szigorral, megtartva annak egyedi jellegét: feltéve, ha nem felejttem el, hogy Én vagyok az, aki beszél. Nem csak észlelünk, de észleljük magunkat, mint észlelőket: identitás témáink térnek vissza értelmezéseinkben.”⁴⁶ Ez a felfogás egyfelől felerősíti az önismeret hermeneutikai aspektusát: az irodalmi művek megértésekor önmagunkat szimbolizáljuk, végső soron pedig újrateremtjük önmagunkat. Másfelől választ ad arra a nyitott kérdésre, hogy a befogadók és hivatásos kritikusok miért értelmezik gyakorta radikálisan különbözőképpen ugyanazt a szöveget vagy szövegrészt.⁴⁷

Holland felfogásában ahogyan az én elveszti a határait a szerelem és a misztikus élmények hatására, ugyanúgy mélyülünk el egy irodalmi alkotásban.⁴⁸ A feloldódásnak és a nyers fantáziáink transzformációjának azonban kétségkívül vannak határai: Holland is hangsúlyozza, hogy még a szubjektív olvasat belső mozgatórugóira ügyelő olvasat sem mellőzheti a szakszerűség alapvető kritériumait, sőt, ez a két aspektus gyakorta el sem választható egymástól. Az irodalmi szöveghez fűződő viszony magába foglalja a befogadó érzelmeit (hiszen minden észlelés a saját identitás függvénye is), de az értelmező irodalomtudományos felkészültségéből, készségeiből fakadó jellegzetességeket is. Az értelmezés egyik érdekes reflexív mozzanata lehet annak megfigyelése, hogyan kapcsolódnak össze a kritikai hipotézisek választásai a személyes élmény lüktetésével.⁴⁹ Ez az interpretációs modell nem csak azt mutatja meg, amit a kritikus mond, „hanem azt is, hogy miért éppen én lettem az, aki mondja”.⁵⁰ Holland úgy véli, hogy az intimitás megkockáztatása egyben a kritika médium szerepét is felerősíti, hiszen az értelmezés mögött meghúzódó önértelmezési minták az olvasó számára is eligazodási pontokat nyújtanak: a „legjobb interpretátorok önmaguk ismeretéről ugyanúgy fognak beszélni, mint az irodalom ismeretéről.”⁵¹ Holland felfogása bátorságra buzdíthat az interpretációkban a túlzott szakmai elvárásokból adódó reflexiós fékekkel szemben, noha gyakorlati alkalmazása azért némi kételyt is ébreszthet bennünk.

A pszichológiai érdekeltségű olvasás egyik – eddig még nem érintett – neuralgikus pontja az értelmező és az értelmezett szöveg történetiségének a relációja. Mennyire lehet érvényes és autentikus olvasást adni olyan metapszichológiai apparátussal, amely az elemzett szövegtől egészen más történeti beágyazottságban, kulturális kontextusban született? A jelenségre – közvetetten – Moghaddam is ráirányítja a figyelmet, aki egy irodalomszociológiai felmérés eredményét összegezte: „Ez a több időszakot és kulturális-társadalmi formációt vizsgáló felmérés a befogadás érzelmi tapasztalatainak meglepő fordulatait tárta fel, és újfent ráirányította a figyelmet a történelmi kontextus jelentőségére a személyes tapasztalat létrejöttében. [...] Nem árt óvatosnak lenni tehát, amikor az irodalmat, mint »tények« forrását vesszük górcső alá. Pontosan miben is állnak ezek az »adatok«?»⁵²

Jogos észrevétel, s a dilemmát érvényesnek tartom saját kutatásaimra is, hiszen módszertani problémákat vet fel olyan teóriák mozgatása, melyek akár évszázados távolságban születtek a Jókai-szövegkorpustól; míg a pszichoanalitikus teóriák, az orvosi praxis közelsége inkább az egyidejű egyidejűtlenségek jelenségével szembesít. A pszichoanalitikus iskola részben ezt a szempontot semlegesíti azzal, hogy irodalomtudományos terminus technikusokat farag a freudi elmélet alaptéziseiből. A dilemma valójában kettős: a pszichoanalitikus metapszichológia alakulása mutatja, hogy az értelmező metaforák, antropológiai utalások elmozdulása, változása az emberi pszichében beálló történeti eltéréseket követik. A Freud korában meghatározó hisztéria és neurózis később háttérbe szorul: Heinz Kohut szelf-pszichológiája vagy Eric Berne tranzakció-analízise, játszma-teóriája a történeti korszakban beállt változásokra reagál érzékenyen, mind az orvosi gyakorlat, mind az elméleti reflexiók területén. Ugyanakkor az is vitathatatlan, hogy az emberi pszichének (egyéni és közösségi aspektusaiban egyaránt) történetiséget áthidaló, állandó mechanizmusai is vannak. Ide sorolhatjuk az identitás-téma fentebb idézett belátásait, vagy Kohut elképzelését a szelf-magról.⁵³ Nemcsak a kollektív tudattalan tendenciái képviselnek viszonylagos állandóságot, hanem bizonyos, pszichés meghatározottságú jelenségek modellszerű aspektusai is. Moghaddam is hasonlóan érvel, bár a klasszikus remekművek idő felettiségének a felvetése nem feltétlenül meggyőző érv: „Valójában, a legfontosabb ok, amiért kitüntetett figyelemben részesítjük a *Hamletet*, a *Bűn és bűnböndést* és más jelentős irodalmi alkotást, amiért ezek a művek időtlenek, pontosan az, hogy az emberi viselkedés meghatározó általános mintázatait hozzák a napvilágra. Vagyis, nagyon leegyszerűsítő volna úgy beállítani ezeket a szövegeket, melyeknek eredendően lokális, egyedi vonatkozásai vannak.”⁵⁴

Újfent saját értelmezéseimre tudok hivatkozni: ha végigfutunk például az önyilkossággal kapcsolatos nézetek kultúrtörténetén, azt tapasztaljuk, hogy nagyon hasonló mintázatok mentén közelítenek különböző korszakok bölcselői a kérdéskörhöz. S van egy paradox pont, melybe szinte minden eszmefuttatás belefut: ez pedig a jelenség megítélésének ambivalenciája. „Semmi jobbat nem alkotott az örök törvény annál, mint hogy egyetlen bejáratot adott az élethez, de számtalan kijáratot. [...] Ha tetszik: élj. Nem tetszik: szabadságodban áll oda visszatérni, ahonnan jöttél.” A leginkább önkéntes halál a legszebb. Az élet mások akaratától függ.

a halál a mienktől.”⁵⁵ – írja Seneca és Montaigne, majd ugyanők és ugyanott írják ezt is: „Eljön, ami megöl; várd ki. Minek előznéd meg?” „Az összes kellemetlenség sem éri meg, hogy meg akarjunk halni elkerülésük érdekében.”⁵⁶ Mindez persze még nem igazolja a szuicid lelki készületek történeti állandóságát, sőt, a jelenséget először a tudományos vizsgálódás kontextusába emelő szociológiai munkák éppen az öngyilkosság társadalmi meghatározottságának lényeges aspektusaira fókuszáltak.⁵⁷ Ugyanakkor a *Mire megvénülünk* egyik kulcsfontosságú narrátori eszmefuttatása („Mert rettenetes hagyomány az önkéz ontotta vér! Befecskeni az a fiakat és a testvéreket. Ama gúnyos kísértő, aki az apa kezét vezette az éles késsel önszíve felé, ott áll leskelődve örökké az utódok háta mögött; szüntelen sutogja nekik: »Apád öngyilkos volt, testvéred maga kereste fel a halált; a te fejedén is rajta az ítélet, akárhová futsz előre, meg nem menekülsz, gyilkosodat magaddal hordozod saját jobb kezeden!»”) nemcsak tökéletesen rárimel Eric Berne *Sorskönyv* koncepciójára, de a regény történetvezetése és két főszereplőjének sorsalakulása is modellszerűen visszaigazolja azt. S egy másik példa: a szociálpszichológiai kontextusban is olvasható *Rab Ráby*. Olvasása közben mindvégig az volt az érzésem, hogy ez az irányregényként olvasott (s így korhoz kötött) szöveg közel sem csak reprezentált világa elmaradott társadalmi formációját állítja kritikai távlatba, hanem a vágyott alternatívaként megjelenő demokratikus intézményrendszert, sőt, annak modernkori, mai napig működő változatait is. Szintén termékenynek találtam az erősen pszichologizáló traumaelméletek bevonását a *Forradalmi- és csataképek* olvasásába, hiszen a novellaciklus – teremtett világának életszerű szituációiban vagy retorikai alakzatainak szimbolizációjában – a jelenség rengeteg aspektusát mutatta fel: a traumanarratívával létrehozott párbeszéd pedig az amúgy nehezen megnyíló Jókai-szöveg több tendenciáját is elbeszélhetővé tette.

Irodalom és pszichológia találkozásánál, minden pszichológiai érdekeltsgű interpretáció esetében óhatatlanul felvetődik a kérdés: mennyiben beszélhetünk (beszélhetünk-e egyáltalán) az irodalmi szövegek „terapikus”, tudatformáló, életvezetést befolyásoló hatásáról?⁵⁸ A jelenség tudományos alapokon kevésbé visszaellenőrizhető, ám egy mozzanatot döntőnek tartok ebben az összefüggésben: mégpedig a felismerés vagy ráismerés revelációját az irodalmi befogaclásban. Amennyiben egy irodalmi szöveg látóterébe enged pszichés problémákat, akkor lehetőséget ad olvasóinak az elmélyültebb, tudatosabb önszemléletre. Ugyanakkor közel sem szükséges, hogy az irodalmi mű átfogó modelljét adja egy lélektani szempontból meghatározott élethelyzetnek: elegendő a ráutalás vagy az analógia is. Mérei Ferenc a „felszólító jelleg”, míg Norman N. Holland a „visszajelzés” fogalmával írta le ennek a hatástényezőnek a dinamizmusát. „Számos esetben a szerepkonstelláció megragadásához valószínűleg elegendő néhány hasonlósági vonás saját életem különböző helyzetei és néhány olyan ábrázolt helyzet között, amelyben a személy megfordult. E hasonlóság elegendő ahhoz, hogy saját emocionális feszültségemet [...] átvigym az irodalmi alakra, s így életre keltsem. [...] A dolgoknak és a tulajdonságoknak ezt a pszichikus mezőben érvényes vonzó és tisztító, segítő vagy korlátozó tulajdonságát nevezi Lewin felszólító jellegnek (valenciának).”⁵⁹ Holland szerint pedig az irodalmi alkotások olyan „potenciális helyer” teremtenek, melynek köztességében, átmenetiségében az olvasó egyfelől állandóan oszcillálhat kint és

bent, múlt és jövő, belső én és szociális én állapotai között, másfelől folytonos visszajelzéseket kap saját életére, mentális helyzetére vonatkozóan.⁶⁰

S van még egy meghatározó aspektusa az irodalmi befogadásnak, mely a „terápiás hatást” feltételezi. Hasonlóan a pszichoanalitikus orvoslás módszeréhez, az irodalmi szöveg is egy hosszan tartó változási folyamatot indíthat el az olvasóban. Walter Schönau például így összegzi Freud „korszakalkotó felfedezését”: „az ember csak akkor értheti meg a belső világot, ha megpróbálja megváltoztatni, ha a fájdalom nyomását gyógykezeléssel kíséri meg csillapítani”.⁶¹ Minden valódi változás hosszan tartó folyamatot eredményez: a természetlen gondolati, életvezetésbeli bevésődések felülírása tudatos reflexiót és kitartást igényel. Az irodalmi szövegek jelentéstulajdonítása lezárhatatlan folyamat: ezt a hermeneutikai igazságot kiegészíthetjük azzal, hogy az irodalmi szövegek valós hatása felmérhetetlen jelenség. S ha van egyáltalán lényegi befolyása a mindennapi életfolyamatokra, akkor az mindenképpen az, hogy hosszú távon nyújthat segítséget az emberben zajló változás elérésében, a lelki terhek letételében, vagy bizonyos lelki energiák felszabadításában.

JEGYZETEK

1. „Még pontosabban, mind a pszichológia, mind az irodalom legfontosabb céljai közötti van az ember nyilvános viselkedésének és mentális életének minél jobb megértése.” Fathali M. Moghaddam: *From 'Psychology in Literature' to 'Psychology as Literature'*, *Theory & Psychology*, 2004/4, 505.
2. Vö. Mérei Ferenc: „...vett a füvektől édes illatot”: *Művészetpszichológia*, Bp., Múzsák, 54–59.
3. Moghaddam, i. m., 508–509. Vö. Mérei, i. m., 70.
4. Lásd Moghaddam, i. m., 509.
5. Sigmund Freud: *A kísérteties*, ford. Bókay Antal, Erős Ferenc = *Pszichoanalízis és irodalomtudomány*, Bp., Filum, 1998, 79.
6. Murray M. Schwartz, David Willbern: *Literature and Psychology = Interrelations of Literature*, New York, 1982, 205.
7. Lásd az *Utazás egy sírdomb körül* című útinaplójának *Képek és fák* című fejezetét. Jókai Mór: *Utazás egy sírdomb körül*, Bp., Unikornis, 1995, 153–162.
8. Mérei, i. m., 68.
9. Schwartz, Willbern, i. m., 205.
10. Lásd Norman N. Holland: *Psychoanalytic Psychology and Literature-and-Psychology*, New York–Oxford, Oxford UP, 1990, 29.
11. Schwartz, Willbern, i. m., 206.
12. Peter Brooks: *A pszichoanalitikus kritika eszméje*, ford. Szamosi Gertrúd = *Pszichoanalízis és irodalomtudomány*, i. m., 42, 43, 45.
13. Norman N. Holland: *Az irodalmi interpretáció és a pszichoanalízis három fázisa*, ford. Erős Ferenc = *Pszichoanalízis és irodalomtudomány*, i. m., 333–334.
14. Roman Ingarden: *Psychologism and Psychology in Literary Scholarship*, *New Literary History*, 1974/2, 213–223.
15. Uo., 216, 220.
16. Uo., 219.
17. Uo., 221, 222, 223. (kiemelések az eredetiben)
18. Holland, *Psychoanalytic...*, i. m., 29.
19. Vö. Pléh Csaba: *Pszichoanalízis, pszichológia és modern magyar irodalom*, http://www.villanyspenot.hu/apex/?p=101:201:0:NO::P201_SZOV_KOD:12325
20. Lásd M. H. Abrams: *Psychological and Psychoanalytic Criticism* = M. H. A., *A Glossary of Literary Terms*, Boston, Heinle & Heinle, 1999, 248.
21. Sigmund Freud: *A költő és a fantáziaműködés*, ford. Szilágyi Lilla = *Pszichoanalízis és irodalomtudomány*, i. m., 59.

22. Uo., 60.
23. Uo., 62–63. (kiemelés tőlem)
24. Lásd Carl G. Jung: *Pszichológia és költészet*, ford. dr. Szalai István = C. G. J., *A szellemi jelensége a művészetben és a tudományban*, Bp., Scholar, 2003, 84–88.
25. „A szimbólum nem más, mint utalás és lehetőség a korunk adta felfogási képességeken túl lévő magasabb értelem elérésére.” Carl G. Jung: *Az analitikus pszichológia és a költői műalkotás kapcsolatairól*, ford. dr. Szalai István = *A szellem jelensége...*, i. m., 68, 74.
26. Uo., 77. (kiemelés az eredetiben)
27. Jung, *Pszichológia és...*, i. m., 95, 94.
28. Mérei, i. m., 82. (kiemelés tőlem)
29. Lásd Uo., 56–70, 117–144, 145.
30. Lásd Peter Lamarque: *How to Create a Fictional Character* = P. L., *Work and Object: Explorations in the Metaphysics of Art*, Oxford–New York, Oxford UP, 2010, 188–189.
31. Lásd Roland Barthes: *S/Z*, ford. Mahler Zoltán, Bp., Osiris, 1997, 93–94, 239.
32. Brooks, i. m., 43;
33. „Ezekben az esetekben a mű természete keüds lesz: a felszínen egy pszichológiailag teljesen világos dráma zajlik, amely az emberi szenvedélyek bemutatója, míg ez alatt egy archetipális váz található, mely a lélek mélyrétegeibe nyúlik, s ezt a dimenziót örökkévaló, misztikus hatalmak vezéreltik.” Marie-Louise von Franz: *Az analitikus pszichológia és az irodalomkritika*, ford. Tényi Tamás = *Pszichobanalízis és irodalomtudomány*, i. m., 155.
34. Uo., 155–156.
35. „Minél inkább a tudattalan befolyása alatt születik meg a mű, formája annál inkább válik álom-szerűvé, s ez konkrétan szimbolikus képi jelleget jelent.” Uo., 154.
36. Lásd Uo., 157.
37. Alfred Lorenzer, Achim Wücker: *Depth-Hermeneutical Interpretation of Literature = Comprehension of Literary Discourse*, Berlin. New York, Walter de Gruyter, 1989, 56–73.
38. Vö. Walter Schönau: *Kirajzolódnak egy pszichoanalitikus irodalomtudomány körvonalai*, ford. Sári László = *Pszichoanalízis és irodalomtudomány*, i. m., 38.
39. Lorenzer, Wücker, i. m., 61.
40. Uo., 67. „A képi megértés specifikussága egyértelművé teszi, hogy a tudattalan az irodalmi szövegekben nem ragadható meg egyetlen értelmezői lépésben: a megértés egy kiterjesztett és összetett folyamat.” Uo., 68.
41. „Az *érzelmi feszültség* egy állandósuló és egyre intenzívebb bizonytalanságot jelöl az olvasásban, melyet különböző ellentmondások eredményeznek: konfliktus jön létre az olvasó mindennapi életében érvényesnek tartott premisszái és a szöveg által életre keltett világ jelenetei között; vagy harc jön létre a teremtett hősök cselekedete és a szöveg manifeszt tartalmainak értelmezése között.” Uo., 68–69.
42. Uo., 69.
43. Lásd Uo., 71.
44. Heinz Lichtenstein: *The Dilemma of Human Identity*, New York, Jason Aronson, 1977.
45. Holland, *Az irodalmi...*, i. m., 339. Vö. Holland, *Psychoanalytic...*, 69–71;
46. Holland, *Az irodalmi...*, i. m., 339.
47. Uo.
48. Norman N. Holland: *Egység, Identitás, Szöveg, Én*, ford. Török Atrila = *Testes Könyv I*, Szeged, Ictus, 1996, 294.
49. „Valójában a szakértelem, a hozzá fűzött érzelmek, és az, amire a szakértelmet használjuk [...] mindig átellenkesíti egymást.” Holland. *Az irodalmi...*, i. m., 339.
50. Uo., 340.
51. Uo., 341.
52. Moghaddam, i. m., 508.
53. Lásd Heinz Kohut, *A szelf helyreállítása*, ford. Balázs-Piri Tamás, Bp., Animula, 2006, 24, 111.
54. Uo., 515.
55. Seneca. *Erkölcsei levelek*, ford. Kurucz Ágnes, Bratislava, Madách, 1975, 181; Montaigne, *Egy kecsk-szigeti szokás*, ford. Csordás Gábor = *Esszék*, Második könyv, Pécs, Jelenkor, 2002, 28.
56. Seneca, i. m., 179; Montaigne, i. m., 33,

57. Lásd Émile Durkheim, *Az öngyilkosság* (1897), ford. Józsa Péter, Bp., Osiris, 2003.

58. „Ezzel összefüggésben merül fel az a kérdés, hogy a kreatív alkotás hogyan járul hozzá a pszichikus egyensúly fenntartásához.” Hartmut Kraft: *Bevezetés a pszichoanalitikus művészetpszichológia tanulmányozásába*, ford. Mohácsi János = *Pszichoanalízis és irodalomtudomány*, i. m., 27.; „A pszichológiai elemzés hozzájárul a mű gyógyító hatásához.” von Franz, i. m., 156.

59. Mérei, i. m., 123, 126.

60. Lásd Holland, *Psychoanalytic...*, i. m., 71–72.

61. Schönau, i. m., 38.